

О. МІЗЕРНИЦЬКИЙ

ГАНУСЯ

(з альбому минулого)

Що сталося?

Чому такий смуток і жаль оповив душу? Чому її доля, як привид стоїть перед очима, тривожний, нетерплячий?

Немає образи, немає гніву, а самий жаль...

І по кому той жаль? По ній, моїй незнаній дівчині, що раптом виринула з пільми минулого і зникла невідомо куди? Чи по сотнях, тисячах таких же, як вона, що невідомо де тепер блукають, ховаються від сонячного сьогодні в темне вчора?

Я втомився... Я страшенно втомився.

Мій одяг ще вогкий від примусового купання, ще тримтять на-тягнені, як струни, нерви від мінливих вражінь цієї ночі. Вона, що воскресила давно поховані спогади, вона, що з'єднала минуле з дій-сним і нагло увірвала його.

Як воно сталося?

Пригадую:

1

Я в великому місті Наддністрянської України. Веселий, балакучий, завжди готовий на всякі вигадки. Усі близькі й далекі товариші знають гарного другаку Сашку Кравчука і його коня Джигита.

Різдво. За п'ятдесят верстов від нас у високих Карпатах лунають гармати. А в дитячому будинку справляють ялинку. Запрошено почесних гостей. Я в „світі“ нашого „генерала“. „Генерал“ — це так для почоту. Правда, він носить шашку, погони „без просвет“, захитну гімнастюрку, але по-суті це цілком цивільна людина. Не лише навіть по-суті: червоний хрестик на його кокарді теж свідчить, що це більше генерал не військових, але милосердних справ.

Ми підіймаємося по широких сходах.

Колись в цьому будинку жили панські магнати, тепер діти тих, хто загинув на війні.

Ганок освітлено електричною лампочкою.

Білі метелики падають з неба.

Раптом крики, наче вбивають кого.

Високий жіночий, що пронизав повітря й урвався. І другий грубий — це мого вістового Баби́ча. Біжу на двір. Джигит видерся з рук Баби́ча й почав свою улюблену гру. Стає дибки, брикається й кидається на всіх, хто попадає йому на очі. Я знаю, в душі він не має ніякої злости до тієї жіночої фігурки, що хоче втекти від нього. Але й Баби́ч гаразд знає, що Джигитові жарти не завжди кінчаються доб-

ром. Тому то він кричить, махає руками й з усіх сил намагається запобігти лихові.

Не без труднощів я втихомирюю Джигита й звільняю з закутку дівочу постать, що, здається, зрослася з парканом.

Удвох ми йдемо по сходах. Незнайомка висока, струнка; на ній біла свитина, з-під якої кокетливо виглядає голуба керсетка, тяжка низка намиста, голову пов'язано жовто-гарячою з чорним хусткою.

Червоні сап'янці з срібними підківками на момент не так упевнено стукотять, як раніше. Мені здається, що моїй незнайомці недобре.

— Вам недобре, ви настрахалися?

Вона глибоко вдихає повітря.

— Це Джигит? Довгою пучкою вона показує в долину, звідки Бабич лагідно, сварливим голосом вичитує Джигитові за його провини.

— А як ви його знаєте?

Незнайомка зводить на мене очі.

Сірі сутінки різдвяного вечора, сніг метеликами, світло електрики й чарівне сяйво очей.

— Коли це Джигит, то я й вас знаю...

— Цікаво... Хто-ж я?

Незнайомка один момент вагається, потім раптом:

— Та не хто-ж, як... Сашка...

Як дзвіночок, найніжніший дзвіночок, її регіт. Стукотять дрібненько по сходах червоні сап'янці, чую стукіт срібних підків по ганочку, деś гупають дверима... Незнайомка зникла.

Через півгодини я зустрічаю її біля ялинки. Непроступна, сувора, як черниця, не дивлячись на святоче убрання й яскраві фарби стрічок.

Даремно силкуюся заглянути їй у очі. Довгі, чорні вії весь час напівспущені, чорна тінь лягає від них на щоки.

Вона керовниця дитячого будинку, Ганна Михайлівна Галка.

Кільки часу ми не зустрічаємося.

Потім випадково. Я улаштовую в себе вечірку. Найближчі товариші й товаришки. Мусить бути й Леся. Та сама Леся, що при зустрічі з моїм другом Шурочкою, загальним улюбленцем, так любить говорити йому різні ущипливості. Від них Шурочка червоніє, але мабуть вони не чинять йому великої прикrostи. Принаймні він не тікає від них, зовсім навпаки. Там, де дзвенить тоненький ущипливий Лесін голосок, завжди можна знайти й Шурочку.

Леся говорить:

— Я до вас сьогодні з товаришкою прийду. Можна?

— З якою?

— Це секрет. Не догадуєтесь — не скажу. Коли не можна — не треба. Тільки тоді й на мене не ждять.

Конечно інтереси друга встали передо мною. Як би Шурочка зміг обійтися без Лесіних ущипливостей? Тільки в ім'я дружби я згодився на Лесіну пропозицію. Тільки через симпатії до друга я побачив у себе Ганну Михайлівну. Але від того таки вечора вона дозволила мені називати себе Ганусею.

В той вечір я подарував їй свого найкращого чингала. Спершу Гануса одмовлялася від подарунку: погана прикмета, посваритися можна, а вона цього не хоче. Але я знав одворот проти цього: треба

тільки вколоти. Я й уколів, краще мовити, легенько вдарив чингалом Ганусину руку. Удар вийшов незграбний, дуже незграбний, але я відразу не помітив цього. Коли я одвернувся від Ганусі, в кімнаті зчинився якийсь рух. Гануся стояла біля стінки й по її обличчю я помітив, що їй погано. Страшна думка блискавкою освітила мозок. Я згадав, що колись я отруїв один з своїх чингалів. Чи не цей саме? Білий рукавичник Ганусиної кохточки пофарбувався тоненьким червоним струмочком. Удар бо був дуже незграбний, була поранена якась жилка.

Личко Ганусі стало біле, мов крейда.

Може це вже отрута почала свій страшний вплив, може Гануся вже помирає?

Проте, все обійшлося гаразд. Гануся хутко прийшла до себе; вона просто злякалася крові.

Гостей ми развозили з Шурочкою в санітарній автомобілі. Останніми везли Леся й Ганусю. Леся сиділа біля Шурочки, що правив машиною, мабуть, щоб краще йому дошкулити, а ми з Ганусею сиділи в будці. ... щоб не заважати їм.

Я оповідав про те, як настрахався, коли побачив кров, а вона слухала й сміялася.

Ми випили чимало вина. Мабуть від того так солодко стукотіло серце, мабуть від того так хотілося близько, близько нахилитися до Ганусі й щось прошепотіти їй. Та мабуть і Гануся відчувала мій настрій.

Радісно-переможньо дзвенів дзвіночок її сміху, коли я пояснював їй причину свого страху.

— Чого-ж ви більше злякалися: чи того, що вбили людину, чи того, що цієї людиною була я?

Я з'ясував.

— Правда?—І знову дзвіночок, переможний, радісний, тріумфальний...

Через два тижні божевільна й лагідна Бронка, якої кохання я так жагуче нещодавно домагався, сказала мені, що вона отруїться. Мені не було шкода Бронки, бо всі мої думки були біля Ганусі. А коли розлилися річки й зацвіли яблуні, Гануся дістала нове призначення—одкривати новий будинок за 50 верстов від нашого міста.

Як же вона весело сміялася напередодні від'їзду, коли ми зібралися її провозити. Пили вино, промовляли... Непомітно від других я сказав їй, що буду тужити... А вона сміялася. Насмішувато, як завжди, коли я давав їй зрозуміти, що вона дорога мені.

Днів через п'ять у суботу я читав записку:

„Іду на Україну в неділю. Коли хочете на останку побачитися—приїздіть. Р. С. Але—де вам?!“.

Задача не з легких. Потяг вже пішов. Поїхати завтра? Можу вже не встигнути. Справді—де вже мені?!

Але-ж у мене є мій Джигит.

Розважаю на обіді „генерала“ розмовою й поглядаю на годинника. Рівно о 6-й Бабич мусить підвести до чорного ходу Джигита.

Не знає втоми мій вірний друг. Дряпається, мов кішка на кручі, плигає через рівчаки і о 10-й годині приносить мене до Ганусиної хати.

Весь берег Дністра потопає в квітах яблуні. Другий берег — гора, вкрита лісом. На крутім яру, під самими, хмарами, при місячному світлі білють мури покинутого монастиря. Півміста — руїни. Наші гарматчики з людських осель зробили купу каміння.

Здавалося, привиди блукали по мертвому місті. Та нам з Ганусею не було до них діла. Ми слухали соловейків. Вони своїми співами наповнювали вкриті квітами садки зруйнованого міста, їхні пісні доносилися з крутої гори, заливали солодким стогоном повітря, що тримтіло від пахощів квіток.

Ми дихали цим повітрям, пили його з зачарованої весняної ночі. Ми не розмовляли...

А другого дня Гануся не поїхала на Україну. Не поїхала й третього і п'ятого.

Бідному Джигитові довелося попрацювати. Через день, два він рівно о 6-й вже чекав біля чорного ходу нашої їдальні. А другого дня о 10-й рано ми поверталися додому.

— Ти любиш Бронку? — спитала одного разу Гануся.

— Ні.

— А любив?

— Ні.

— А хіба так гарно?

Я промовчав.

— І я так буду робити. — Помовчала.

— Ти кажеш, все можеш для мене зробити?

— Все.

— Подаруй мені твого бравнінга.

Я мовчки одстібнув кобуру, вийняв бравнінга й подав його Ганусі.

— Навіщо тобі?

Гануся замислилася. Дивним став вираз її личка.

— Може й я стану робити, як ти. А коли вийде погано, уб'ю, або тебе — мого навчителя, або себе — негідну ученицю. Він не хибив в твоїй руці, хай не схибить і в моїй.

— Ганусю, навіщо такі думки?

— Ти казав Бронці, що любиш її?

— Ні.

— А ївзі?

— Ні.

— А тим другим?

— Теж ні.

— Чому?

— Бо я таки не любив їх.

Знову помовчала.

— А мені, чому не казав, що любиш?

— Я казав, яка ти мені дорога.

— Адже-ж таке ти мабуть і тим всім казав?

Я промовчав.

— Ти скоро їдеш на Україну?

Так, я мусів незабаром їхати. Мене викликали мої старі товариші. Але Ганусі я ще про це не говорив.

— А ти звідки знаєш?

Задзвенів дзвіночок... Але не радісно й не переможньо - на-смішкувато, як колись.

— Мені травиця сказала. Я ворожила, травицю питала. Скажи: скоро?

— Скоро...

Гануся зірвала кілька стеблинок і почала ворожити. Захотілося видерти з рук. Неначе страшно чогось стало.

— Не заважай! — Дивлюся на любе личко й не розберу: жартує вона, чи й справді вірить, що їй травиця скаже.

Потім зіскочила й розсміялася.

— Ось і довідалася...

— Що саме?

— Не скажу.

Підбігла до Джигита. Він протяг свої нервові оксамитові уста, чекаючи на грудочку цукру. Він вже звик до Ганусі. А вона охопила його шию і кілька разів міцно поцілувала в очі й голову.

— А тебе ні. Ти нехороший. Можеш собі їхати.

Таки й справді було вже час рушати.

Гануся зривається з місця. Кілька стрибків і сховалася за дверима свого будинку.

Трохи почекав, потім постукав.

— Ганусю, я їду.

— Ідь.

— Ганусю, я хочу попрощати тебе.

— А я не хочу.

Ще почекав.

— Ганусю, я їду...

— Не задержую...

Мені це надокучило. Я-ж міг спізнитися. Та й почував себе ображеним. Скочив в сідло. Джигит рвонув, легко перестрибнув через невисокий тин і одразу взяв доброю рисою.

Раптом:

— Сашка!

Спинив коня, оглядаюся. Із відчиненого вікна сміється Ганусине личко.

— Прощай, Сашка!

Дзвенить дзвіночок, віконце грюкає, Гануся зникає.

Не довелося цього дня відпочити Джигитові. Якийсь чудний неспокій опанував мене. Ледве я дочекався кінця обіду. Яким гидким здавався мені наш „генерал“, якими фальшивими розмови!

Цієї ночі не співали соловейки. Деся далеко бушувала громовиця. Блискавки без грому освітлювали землю. Вікна Ганусиної кімнати не світилися.

Цю ніч ми з Джигитом спали під укритим хмарами небом.

Бо неласкаво зустріла нас Ганусина хазяйка. Тася поїхала на вокзал, забравши всі свої речі.

Куди саме, я так і не міг дізнатися від старої відьми.

А через три дні мусів їхати і я.

* * *

На вулицях червоні прапори Юрби салдатів. Говорять про те, що час кінчати війну, про українізацію військових частин.

Починалося нове життя, вчувалося, що події хутко розгортаються.

Там, дома, згадали мене мої товариші і викликали для роботи, для боротьби. Рій думок роздирав мозок, кров кипіла в жилах, птицею хотілося летіти, а разом з тим було чомусь тоскно, сумно, неначе тут я кидав щось дуже дороге... Що саме? Я не хотів про це думати... Але люта туга залізними зубами вхопила за серце і гризла його...

У мене є старий друг — Казя.

Напередодні від'їзду приходить до мене рано.

— Ти завтра їдеш?

— Так.

Казя очевидно хоче про щось поговорити, але не наважується.

Ми йдемо гуляти за місто, у великий, старий парк на горі.

В долині вулицями проходять військові частини, рухається обоз.

Під деревами, то тут, то там лежать брудні, вкриті порохом поstattі салдатів. Це ті, хто голосують ногами за припинення бойні — дезертири. Десь далеко гуркотять гармати.

Я починаю говорити про війну, про нові перспективи, що одкриваються в звязку з революцією. Казя, проти звичаю, слухає неухважно. Та й у мене немає мого звичайного запалу.

— Ти радий, що їдеш?

— Звичайно, я радий. Радий, що буду працювати, як я хочу.

Моя відповідь чомусь не задовольняє Казю:

— Ну, а не шкода де з ким розлучатися?

Її добрі очі допитливо дивляться на мене.

— Подумай: разом жили, працювали. Було чимало товаришів, друзів. І ось їдеш, може назавжди. Невже нікого не шкода тут кинути з тих... хто тобі дорогий, чи кому, може, ти дорогий?

Навіщо Казя про це говорити? Мені чомусь ніяково.

— Розуміється, шкода, — нерішуче відповідаю я... і чую, як без краю шкода її, моєї дівчини з очима чарівної казки. Ще болючішою стає туга. Я-ж навіть не знаю, де вона. Навіщо вона сховалася?

І я відповідаю Казі:

— Всіх вас мені нелегко буде залишити тут, але, любя Казю... ми будемо листуватися.

— Ну, а кого тобі більш за всіх буде шкода?

Злість раптом охоплює. Я вже починаю розуміти, до чого все це ведеться.

Упевнений, занадто упевнений мій голос, коли я відповідаю:

— Найтяжче мені буде розлучитися з Джигитом.

Тон мого голосу робить вражіння. Казя вірить йому, вона розчарована.

— Ну... а Бронка?

Розуміється, я чекав на це запитання. Адже-ж Казя і Бронка найближчі подруги.

Вперше Казя починає зі мною розмову на цю дражливу тему. Вона давно вже, як старий мій й Брончин друг, збиралася зо мною

про це говорити та нагоди не було. А тепер вона вважає це за свій обов'язок. Мій від'їзд — удар для Бронки, особливо такий...

— Який?

— Ти сказав Бронці, що до неї більш не вернешся?

— Вона це знає.

Казя мнеться, вагається. Після довгої павзи нарешті одважується:

— Ти мусиш це зробити: одружися з Бронкою.

Починаю реготати. Казя здивовано дивиться на мене. В її очах сум і образа. Образа за Бронку.

Її погляд соромить мене. Мені соромно свого злісного вибуху. Але хіба це не смішно? Казя, як тінь старої графині з Пікової дами: — „Одружися з Лізою, врятуй її“.

— Але-ж у тебе був роман з Бронкою,— наївно переконує мене Казя... — я-ж знаю...

Ця свята наївність знову іритує мене.

— Не можу-ж я одружитися зі всіма, з ким у мене був роман,— грубо-цинічно відповідаю я.

Несміливо Казя погоджується зо мною. Вона розуміє, що не можна одразу... з усіма. Але вона добре знає, що Бронка дійсно, по-хорошому любить мене, тоді як ті... інші...

Ті інші. Хіба мені ходить про них? Немає мені до них діла. Краще, я хотів би, щоб не було до них всіх ніякогісінького діла. Навіть не до всіх, лише до одної. Проте, Казі знати про це не треба. Та й ніхто хай не знає, жодна жива душа... Я рішуче, цілком рішуче заявляю, що мені немає ніякогісінького діла до того, любить мене хто, чи не любить. Зрештою я добре знаю, що коли мене справді хто й любить, то це тільки мій Джигит. Мені гірко од цієї думки, але це так. Та й я сам тільки його й люблю. Але тому, що люблю його, я його застрелю, щоб ніхто не знущався над доброю твариною.

Казя трохи приголомшена вибухом пристрасти, з якою я проголошую свою тираду. Казя лікарка — хірург. Що-дня вона перев'язує поранених і все ще не звикла до крові, до вбивства. Сама думка про вбивство їй противна, гидка, бодай справа йшла про вбивство коня. Тим більше, про вбивство такого коня, як мій Джигит. Вона не зовсім не вірить в твердість мого наміру застрелити Джигита й трохи непокоїться за його долю... Їй шкода мого четвероногого друга. Усі на нього задивляються, такий гарний кінь. Навіть сама вона, що взагалі не відчуває великої симпатії до тварин.

— Знаєш, я навіть була вчора в гостях у Джигита.

Я дивуюся. Адже-ж я наказав нікого не пускати на стайню. Чому Бабич нічого не сказав про це?

Казя трохи змішалася. Вона зайшла просто так... погодувати цукром Чудачка, на якому колись вчилася їздити верхи.

— І крім того, ми прохали, щоб тобі про це не говорили.

— Хто „ми“?

Казя мовчить.

Ясно й без слів хто... Напевне це Казя і Бронка. Кому ще прийде до голови дика романтична фантазія ходити в гості до коня, а потім робити з цього таємницю.

Я роздратований проти Бронки.

— Це не Бронка, — тихенько відповідає Казя.

— Хто ж є ще на світі другий, такий... розумний, — іронічно запитую я.

Але Казя не хоче відповідати.

— Значить якийсь покупець... — Чую, як злість підіймається в серці. Поведінка Казі здається мені зрадою. Прочули, що їду, що мабуть не візьму Джигита, ну і кружляють, як круки над трупом. А Казя їм допомагає. Та даремне. Коли я не можу взяти з собою Джигита, то й тут не залишу. Щоб хто другий сідав на шляхетну тварину? Та хіба хто другий зугарен на нього сісти, хіба хто зможе так його доглядати, як я доглядав? Застрелю... слово чести застрелю...

Я не дуже вірю в остаточну потребу застрелити Джигита, але вони доведуть мене до того. Мабуть Казя інстинктивно відчуває мій настрій.

Вона силкується мене заспокоїти.

— Запевняю, що це був не купець...

— Та хіба ти можеш бути певна цього? Адже ж тебе могли ввести в блуд.

— Можу, бо знаю цю людину. Це була... одна моя знайома.

У Казі бажання трошки поінтригувати мене. Але вона, добра душа, не вміє одмовляти, коли її попросити. Після невеликого опору вона оповідає.

Вчора до неї заїхала одна співробітниця. Казя трохи здивувалася цій візиті, бо зустрічалася з нею тільки разів зо два. Але та розповіла їй, що вона проїздить на нову посаду через наше місто й рішила одвідати Казю, з якою збиралася вже давно ближче познайомитися. Вона призналася, що Казя з першого разу дуже їй сподобалася. Крім того, вона ніби-то багато чула за Казю. Та й на Казю вона справила надзвичайно гарне враження. Вони довгенько таки собі балакали. Гостя хотіла дочекатися Бронки. Говорили про спільних знайомих — про Шурочку, про мене, про Джигита. Потім вона упросила Казю піти з нею подивитися на стайню. І дивно — вона зовсім не боїться Джигита й Джигит підпускає її до себе.

— Я так зачарована нею, що ми зразу подружилися. Вона навіть обіцяла незабаром знов одвідати мене, коли буде в місті.

Я почув, як мою тугу наче вітром розвіяло. Кого міг підпустити до себе Джигит? З усіх жінок я знав лише одну.

— Значить... Гануся... Ганна Михайлівна не поїхала на Україну?

— Заспокойся, вона тут, поблизу... — сумно осміхнулася мені Казя. Мабуть в цей момент вона зрозуміла, що розмова про Бронку була не до речі.

А мені вже не здавалося потрібним застрелити Джигита. Один з конюхів — Шило йшов додому. Я дав йому грамоту й гроші й він обіцяв доставити Джигита мені додому.

Вечір я проводив у Казі й Бронки. Ми багато сміялися й жартували. Бронка сказала, що вона збирається закохатися в льотчика. Я побажав їй успіху.

А прощаючись з Казею, я дав їй листа з проханням передати, вона знає кому.

В листі було написано:

„Ви зникли від мене і мені стало тяжко. Мені хочеться так голосно про це кричати, щоб ви крик цей почули за високими горами, що ховають вас від мене. Я їду од вас, хоча завжди хотів би бути з вами. Прощайте. А може, коли мій голос хоч щось зворушить в ваших спогадах, тільки до побачення. Чому я не казав, що люблю вас? Верніться — ви почуєте“.

2.

Я у себе на батьківщині.

Тут я колись блукав по селах з пачками прокламацій, з хати в хату, від одного селянина до другого. Кожен кущик і гайок — мій старий друг. В кожному селі є старі товариші, з якими ми колись разом мріяли про боротьбу, про нове життя.

І ось сталося. В кожному селі рух.

— Господа громадяне, — виступає з промовою якийсь обдріпаний громадянин. А селяни слухають, тяжко перетравлюючи суть подій, жагуче ловлять кожне слово.

І скільки треба з'ясовувати, організовувати.

Усі питають допомоги, поради: про оренду млина, про те, як викинути попа з села, як розправитися з поміщиком, що робити з старим урядником, приставом.

А поміщики наспіх переодягаються в нову шкуру, підшукують нові слова, нові гасла, щоб на підставі примарної волі, в умовах ніби-то нового життя, залишити за собою старе право жити з чужої праці.

Чорна сотня підводить голову. Єврейське населення то з одного, то з другого містечка присилає гонців з тривожними вістями, що готується погром. Ліси переповнено грабіжниками.

І скрізь треба встигнути. Там на мітинг, там на збори, а там з гвинтівкою в руках на допомогу єврейському населенню, що переживає години звірячого жаху, чекаючи на погром.

Хутко-хутко день змінється днем.

Біжать вони, мов прудка вода.

Як давно цвіли яблуні... Вже не співають солов'ї, відкувала й зозуля. Ниви вкрилися струнками лавами кіп свіжого хліба. Наче шереги салдатів стоять вони. Ночі стали довші. Менше світить сонце. Більше місця в серці для турботи.

Я вже не той Сашка, веселий, безжурний, якого колись знали товариші. Почуваю, як з вірою дивляться на мене багато пар людських очей. Не можна ошукати цієї віри. Треба працювати, багато працювати.

І я працюю разом з товаришами.

Ми не відчуваємо втоми, не думаємо про своє, про особисте.

І ось одного разу...

Я повернувся з далекої подорожі по селах.

Поки я обмивав дорожній порошок, мені подали листа.

Читаю: „Спинилася в Римі. Гануся“.

Я одразу забув про все: про багато пар очей, що з вірою дивляться на мене, про товаришів. У пам'яті воскресли весняні ночі на березі Дністра, пахощі яблунь і співи солов'я.

— Ганусю! — З одним цим словом прокинулася вся журба моя, яку я гнав від себе, мов лютішого ворога, і яка все-ж невідомо гнітила мене.

Знов чую радісний, насмішкувато-тріумфальний дзвіночок.

— Любиш? Скажи ще раз... багато, багато разів скажи, що любиш...

І я говорив...

Як мить, промайнула ніч...

А ранком ми сиділи у високій траві на березі річки й слухали, як гудуть бджоли. Нескошеною лишилася смуга трави. Не вернувся хазяїн з далеких ланів Галичини. На цій смузі доцвітали останні польові квітки. Здавалося, всі бджоли з околиць позліталися сюди й тепер наповнювали повітря дзвоном своїх крил.

Сплела Гануся віночка, на голову наділа, чорні коси сповзли на груди, затулила чорні очі — чарівні казки — й тихенько заснула.

Гудуть бджоли. Дивлюсь на Ганусю.

Ось вона, моя дівчина люба. Вередлива, незрозуміло-незнана, нерозглядана... Що вона? Хто вона? Чому вона така дорога мені? І ніколи я не почував Ганусі такою хорошою, любовою, ніколи не відчував, що глибоко вросла вона мені в душу, як того ранку, коли вона — уквітчана — спала в високій траві, а навкруги гули бджоли.

— Любий... іди... Тобі треба на працю.

— А ти?

Дзвенить безжурно срібний дзвіночок.

— Я з травицею говоритиму. Іди... на тебе ждуть... Люди ждуть. Не можна.

Увечері ми знову вкупі.

Ліс. Вгорі зірки, а на землі під кожним кушиком світлячки. Гануся убрала ними свої коси. Вона сьогодні смутна й задумлива.

— Стомився? — Її пучки перебирають моє волосся. Моя голова в неї на колінах.

— Я тобі пісню заспіваю, ти одпочинеш.

Який чудовий Ганусин голос. І пісні... Стародавні козацькі думи оповідають про славних лицарів, про героїчну боротьбу пригніченого люду. Слухаєш їх, а в серці щось росте, одвага прокидається, любов до минулого, до боротьби. І хочеться слави, кривавої слави, здобутої в боротьбі за волю...

Слухає Ганусиних пісень густий ліс... Зажурився старий, гілля опустив. І річка, мов зачарована блиском своїм, неначе відбиває тіні давно минулого.

А Гануся починає говорити.

Про любов до вітчизни, до України.

— Невже Україна буде вільною? А, Сашка? Буде?

— Буде, Ганусю.

— Ти любиш Україну?

— Люблю, Ганусю. Люблю наш замучений нарід, хочу, щоб став він вільний від панської неволі.

Гануся насуплюється. Вона не задоволена такою відповіддю. Треба спершу добути волю для України, зробити її самостійною. І вже потім... бо в своїй хаті своя правда, своя воля, своя й сила.

Загоряється суперечка. Гануся гарячиться, доводить правдивість своїх думок. Потім раптом замовкла.

Осипалися світлячки з кіс. І вся вона наче потьмаріла. Неначе тінь лягла між нами.

— Ганусю, тобі не холодно?

— Нічого.

Рука її холодна. Притягую її до себе, загортаю в бурку й прихиляємося до стовбура старого дуба.

— Об чім думаєш?

— Залиш мене... — в голосі Ганусі сльози.

Не пускаю руки Ганусі зі своєї.

Тиха й тепла ніч... Я думаю: хто вона, ця дівчина? Які чари ховає в собі, в своїх піснях? Які сили панують над нею?

— Гандзя... Хто промовив це слово?

Розмикаю вії. Все така-ж спокійна ніч. Меркнуть зорі. Волосо-жар, як ракета, повиснув у повітрі... Тихі води річки відбивають його сяйво.

Так, Гандзя, Гандзя — Україна. Знов заплющую очі. Ввижається, що Гануся стає Гандзею, а Гандзя Ганусею. Вона грозить, називає зрадником, ренегатом. Потім кличе на боротьбу за Україну... Потім чую пісню... Я вже не сплю, хоч очі мої ще заплющені. А пісня, що я почув у сні, вже наяву продовжується:

Зелена рута, жовтий цвіт,
Не піду за тебе, піду в світ.
Бодай тебе, любий, бог скарав,
Як ти мене любив, та не взяв.

Гануся в сяйві першого проміння сонця стоїть передо мною й зачісує коси.

Радісно сміється, коли наші очі зустрілися.

Високо в небі в'ється шуліка. Спускається нижче, і раптом камінюкою падає в осоку. Чути писк, лопотять крила. Вилітає хижак на крутий берег зі здобиччю в залізних пазурах своїх. Сідає і вже готовий роздерти живу тварину, що б'ється з останніх сил.

Личко Ганусі загоряється.

— Влучиш? — і її прудкі пучки одстібують кобуру.

З-за куца так зручно цілитися.

Сухий згук револьверного пострілу й шуліка безпорадно б'ється на землі, лопочучи крильми. Ми підбігаємо до нього.

Напівжива водяна криса поволі повзе до води. Шуліка лежить на спині. Його пазурі готові до боротьби. Очі з ненавистю дивляться на нас. Завзято борониться він. Після шаленого опору, мені щастить вхопити його.

Несподівано Гануся підводить дрючка й кидається навздогін крисі.

— Через тебе, через тебе... У... гадино...

Вона б'є з усієї сили по нещасній тварині й з огидливістю відкидає дрючка.

Потім з невимовним жалем:

— За - для мерзеної миші... Навіщо ти убив його?

Я здивовано дивлюся на Ганусю. Хіба - ж не вона сама просила?..

— Ти - ж знав, що влучиш... І тобі не шкода? Такого красуня, такого завзятого, гордого... Подивися на його очі. Це - ж наш, степовий, той, що козацькі очі випиває. А тепер він вмирає. Ти його убив, щоб врятувати якусь мишу.

Гануся бере в мене з рук шуліку. Куля перебила йому крило і пройшла крізь тулуб.

— А може він буде ще живий?— В Ганусиних очах засвічується надія.

— Я тебе вихожу, мій любий, мій козаче.

Вона засипає птаха поцілунками, говорить до нього ніжні слова. Майже бігом ми прямуємо до міста. Гануся підводить на ноги всю службу готелю. Їй треба марлі, бинтів, вона посилає до аптеки то за козячим салом, то за йодом.

З картонки вона будує кубло для пораненого бранця. На мене вона не звертає уваги. Нарешті, все готово. Шуліка в кублі. З марлі Гануся спорудила щось подібне до полога, „щоб мухи не кусали, та щоб не втік“.

— Ну, а тепер іди,— і Гануся прощається і мляво підставляє уста для поцілунку.

Мені не хочеться йти.

— Іди, Сашка, іди. Тебе чекає твоя праця. Тобі - ж треба... рятувати миші.

Гірка іронія в її словах...

Я йду.

Знову вечір. Дощ надворі. Але в Ганусі в хаті тепло й затишно. Тоса, як справдешня хазяйка, частує мене, припрошує.

— Їж, Сашка, їж... подивися, який ти став.

— Який, Ганусю?

Гануся сміється.

— Як шкелет...

— Мабудь тому, що мишами годуюся...

Гануся уважно дивиться на мене.

— Поперше, я казала, що ти рятуєш миші, а не годуєшся ними, а подруге... не треба, любий, про це згадувати.

Яка хороша й лагідна сьогодні Гануся.

— Не сердься на свою Ганусю... Ти не знаєш, як мені часом буває важко.

— Чому, Ганусю?

— Не знаю. Все не таке. Думаєш, так воно мусить бути, а воно инакше. Думаєш — тут правда, а придивишся — немає її. Усе не таке... І ти... не такий...

— Який же? І я не справдешній?

— Ні, не те.

Гануся починає оповідати. Сашка... Чи любила вона Сашку, того, що колись там був над Дністром? Може трошки й любила,

але... Вона думала, що Сашка просто так собі гарний хлопець, веселий друзяка, що для неї здатний по сто верстов проскакати. А тут Сашку знають з другого боку. Сашку шанують, Сашці вірять. Сашка, очевидно, другий, не той, якого вона знала.

— Поганий?

Міцно тулить Гануся до себе мою голову.

— Хороший і... любий. По-хорошому любий. Тепер любий.

Тепер Ганусі тяжко було-б покинути мене, не так, як колись.

— І мені так страшно.

— Чого, Ганусю?

— Своїх дурощів, мабуть.

Голосно сміється й потім тихенько наспівує, скося поглядаючи на мене:

Зеленая рута, жовтий цвіт,
Не піду за тебе, піду в світ...

Одноманітно деренчить дощик у вікно. В кутках і за рослинами рухаються тіні, на підлозі величезним комом лежить труп шуліки. Моторошно стає від близькості цього мерця, та Гануся не хоче його викинути.

Сьогодні я слухаю. Говорить Гануся. Вона буде плани майбутнього. Через місяць відбудеться наш з'їзд. Тоді ми зустрінемося. Я знайду її в її сестри. І вже ми більше ніколи не розлучатимемося.

Як хороше слухати Ганусини речі й думати про майбутнє! Про близьке майбутнє. І я слухав.

Похмурий ранок, Гануся умощується в бричку їхати на станцію. З кардонки виглядає пір'я шуліки. Гануся трохи сумна й задумлива.

— Колись казала прощай, вийшло до побачення. Тепер кажу до побачення. А що вийде? Не знаєш, Сашка?

— До побачення і вийде, бо живий буду — знайду.

Коні рушають.

— Пам'ятай же, що сказав: живий будеш — знайдеш...

Стукотять колеса по брукованій вулиці, увозять від мене Ганусю. Кілька хвилин і бричка ховається за ріжком.

І раптом неподолане бажання ще раз побачити Ганусю охоплює мене.

Навпростець городами біжу на край нашого невеличкого міста. Ось і шлях.

Видно й поштову бричку. Ховаюся за кущем, що стоїть край дороги. Бричка наближається. Вже видно й обличчя Ганусі. Голосний регіт... Невже Гануся взріла мене? Ні, вона обертається назад у напрямі міста й з чудними інтонаціями виклику співає:

Зеленая рута, жовтий цвіт...
Не піду за тебе, піду в світ...

Бричка рівняється зі мною, проїздить мимо, все далі й далі. Ось хмарка куряви заховала її, ось вона зникла.

І тільки, немов прощальне привітання, з поривом вітру долітає до мене уривок пісні:

Не піду за тебе, піду в світ...

А я стою й довго дивлюся вслід.

Думаю:

— Прощай, чи до побачення?

3.

Надворі вже осінь. Листя жовкне. Холодні стали ночі, темні. По дорогах і шляхах валками тягнуться сірі постаті, з сірими обличчями, з гвинтівками в руках. Фронтовики повертають додому. Червоні заграви пожеж спалахують то тут, то там. Палають панські садиби, руйнуються хижацькі кубла, гуде, як розтривожений вулик, селянство.

Новими словами говорять люди „селянська спілка“, „універсал“, „центральна рада“, „більшовики“, „полуботківці“.

З'явилися золотом гаптовані жупани, червоні шлики на шапках з золотими китицями, оселедці на головах.

— Ми тепер усі козаки, — роз'яснює полуботковець на мітингу, — вроді, як донські, урупські, кубанські й инш. козаки. Українців трицять мільйонів, єсть і в Америці. А наші діди були справжні запорожці — українці й за волю воювали, щоб Україна була вільна. І ми за Україну, за землю, волю й за козаків. Хай живе козацтво... Хай живе Україна.

Слухають старі, обпершись на довгий ціпок і втопивши очі в землю. Про що думають? Про землю, про волю, про панське ярмо, чи про колишню козацьку славу?

Сивий бандурист сидить під деревом і співає стародавніх козацьких дум. Дівчата й молодиці обступили, підперли руками щокі, похнюпилися. У хлопців очі палають. До пояса, де в кожного козака пані-матці шаблюці висіти подобає, руки тягнуться. Відчули неволю. Прокинулася туга по волі. Світлого, гарного життя заманулося. Як найскорше хочеться скинути рабське ярмо. Тільки як? Якою зброєю? Чи через селянські спілки, чи через Центральну Раду, чи через козацьке військо, чи якимсь иншим шляхом іти до нового життя?

Пригадують незагоєні образи, недавню кривду. Гнів запалюється. За образу образою заплатити хочеться, росте ненависть до панів, до всього панського.

— Не треба панів, не треба нічого панського, — кричать в однім місці.

— Не треба й мови панської. Є у нас своя мужицька — українська, — лунає в другім.

— Наші діди українці за волю билися. Пани їх приборкали, волю та землю в них забрали. Та ми її здобудемо...

Гуде трудящий люд, до боротьби готується, гвинтівки чистить, кулемети по клунях ховають. А тим часом думають, гадають: хто-ж до бою поведе? За ким іти?... Де правда?

Огнем палають юнацькі очі. Струнки їх постаті. Неначе повставали з дна старого Дніпра, з берегів Збруча, з ланів Берестечка, Фастовщини тіні козацькі. Повстали й ожили.

А попи з корогвами. Кадилом кроплять, ладаном курять.

А пани хитрим словом, згучною музикою, козацьким жупаном селянський мозок мов дурманом отруюють. Манячать в повітрі жовто-блакитні прапори. Суне під них селянство. І не бачить, що держална їх вже в панських руках опинилися.

„Ще не вмерла Україна“... — несеться з Центральної Ради. Не чує трудящий люд, хто пісню цю заводить і десятками тисяч голосів підхоплює.

Немов в чаду всі ходять.

В Москві Керенський з Советами боротьбу веде.

Міцно стоять Совети. Кріпкі їх голови не піддаються на солодкі речі красномовця Керенського. Більшовики там працюють...

— А може у більшовиків таки правда? — несміливо родиться запитання тут на Україні.

— Може? — насмішувато відповідають другі, кому не засліпило очей пишними фразами, красною декорацією.

— Ти краще скажи, чи права Центральна Рада, чи відбиває вона домагання трудящих?

Хто поставив це питання? Та хіба в тім річ, хто перший промовив ці слова. Річ у тім, що з'їхалися старі товариші й сперечаються про це.

Третій день сперечаються.

Немає єдиної думки. Не переконати одним одних.

Більшість стоїть за Центральну Раду. Лише частина заявляє про свою незгоду.

Насупилися старі товариші. Не помириться вже їм. Слова не допомогли. Як інакше розв'язати спір?

А дехто з молодих, закоханий в свій перший, жовтоблакитний прапор, в козацький жупан, криву шаблю, в минувшину, вже починають шепотіти по кутках. Звідти палючі, повні ненависти й призириства погляди, звідти злосливий шепіт.

А за всіх палкіший, за всіх непримиреніший молодий Галка, брат Ганусі:

— Запроданці, зрадники...

Ще не голосно промовлено це слово, але вже поповзло, як огидлива комаха. Ховається по щілинах, вилазить з тих кутків, де чорні оселедці на голених головах, де панські білі руки.

— Запроданці, зрадники...

З кутків вилазить, в масу селянську поволі плазує.

В масу туманом ошуки оповиту лізе.

— Годі! Говорити вже немає про що. Слова не допоможуть. Невже інакше доведеться рішати спір? Невже брат піде на брата?

Тяжко... Нерадісна думка про неминучу боротьбу й перемогу. Дмитро Галка... Невже й на нього підведеться рука? На брата Ганусі... А вся селянська маса, всі, до кого доплазує до того часу огидливе слово „зрадник“, всі, хто затуманений, задурений, сам не знає, куди йде?..

— Ну, що ж, коли доля присудить...

Я спокійний. Тільки вага насунулася. Горе прийшло.

А тільки півроку пройшло від того, як я ще був Сашкою, як співали соловії, а ми з Ганусею їх слухали. І як все змінилося. Все. Я перший.

— Так... Гануся. Це-ж саме в ці дні ми мусимо зустрітись. Зустрітись, щоб, як вона сказала, вже ніколи не розлучатись. Хороша Гануся... Це правда, з нею найтяжче горе, найлютіше лихо не буде страшним.

Сьогодні старий Київ повний народу. На кожному ріжку купки людей—летючі мітинги. Виступають фронтовики, в іншому місці по-блискають червоним з золотом полуботківці. Часом розгоряється суперечка, що ось-ось перейде в бійку.

— До переможного кінця! — лунає в одному місці.

— Пастой, братішка... А ти сам скудова, що до переможного кінця?

— Он тут на тунбі буде переможного кінця дожидати, а наш брат в окопах страждає.

— Это измена родине...

— Кому твоя родина треба? Кому твоя війна треба? Охрім, чи не тобі війни треба?

— Дарданели відкривають нові шляхи для розвитку...

В автомобілях мчать одягнені в захисні гімнастичні люди, з золотими погонами, з червоними пов'язками на руках. Проїждять що-йно зформована частина „охочекомонного полку“. Оркестр греміть „Ще не вмерла“...

Частина юрби з ентузіазмом вітає її криками „слава“, частина іронічно поглядає і на юрбу й на кінноту.

— Не подобається, добродію?—ущипливо запитує інтелігентського вигляду чоловік у вишиваній сорочці, типа кооператора, підходячи до купки студентів, що сиплють жартами й дотепами на адресу кінноти.

— А що это значит „добродію“?—насмішкливо—увічливо одповідає один із них.

— А ви так і не знаєте?

— Не успел еще выучить. Я только знаю: залізяку на пузяку, гоп...

— Нашою мужицькою мовою гидуєш, а мужицький хліб їсти вивчився,—несподівано підскакує сіра шинеля. Требую прекратіть!—голосно кричить шинеля і, мов вітряк крилами, махає руками. Збирається юрба. Требую прекратіть!—доноситься вслід купки студентів, що поспішно ретирується.

— Селянська маса за нами,—пояснює кооператор своєму сусідові. Національний рух—є чисто народний рух. Самі селяни поженуть геть усіх кацапів.

— Запроданець... зрадник...

Вилізло вже огидливе слово й на вулицю. Скорше до Ганусі... Ось і її помешкання. Ганусина сестра відмикає двері. Сувор, мовчазна. Мовчки проводить в кімнату й тихенько виходить. За дверима, що ведуть до другого покою, чути чийсь хід, балачку впівголос. Неначе Ганусин сміх.

Чому так довго не йде вона? Проходять хвилини. Нарешті, відчиняються двері.

— Гануся! Ні, це сестра її. В пальті, в брилі, так подібна до Ганусі. На порозі спиняється й уважно дивиться на мене.

— Ви Кравчук?

— Так...

Мені здається, ніби уста її на момент скривилися в призирилу усмішку.

— Коли будете виходити, зачиніть двері. Прощайте.

Двері зачиняються. Я залишаюсь сам.

Що це за ознака? Де ж Гануся? Піти геть, хіба? Але-ж це неможливо.

Оглядаюся навкруги. Маняк величезного птаха притягує до себе мою увагу. Напіврозпущені крила, розкритий гострий дзьоб. Постать хижака, що приготувався до оборони.

Я пізнаю цього птаха. Пригадую схід сонця в лісі на березі річки...

Ганусі не пощастило вирятувати тебе... Невже, замість тебе живого, вона задовольнилася мертвим опудалом?

До дзьоба прив'язано жовтоблакитну стрічку, що підтримує білий квадратик паперу. Чітким Ганусиним письмом там написано:

„Товаришеві“ Кравчуку.

„Товаришеві“ взято в лапки. Що це все означає?

Неясна тривога закрадається в душу.

Сквапливо розгортаю квадратики.

„Волю бути мертвим орлом, ані-ж врятованою мишею.

Мені не по шляху з „товаришами“ (не хочу сказати інакше).

Ви обіцяли знайти мене на дні морським. Прошу вас, забудьте про це. Може ми ще й зустрінемось, але не на радість.

Жалкую, що стріла вас колись“.

Г. Галка

4

На півночі вже влада Рад.

А у нас Центральна Рада.

Там вже почалася боротьба. Нависла чорна хмара. Сипляться кулі, тріщать кулемети, гуркотять гармати.

Поволі наступає на нас громовиця. В повітрі вже носяться провісники бурі, пахтить порохом.

Озброюється люд. Вечорами в кожному селі лунають постріли гвинтівок, свистять кулі. Молодь перевіряє зброю.

А по містах — червона гвардія.

Гуде вітер в полі, низько над землею сунуться хмари, з криком носяться граки, галки, в'ються чорні круки. Немов близьку здобич чують, немов на бенкет кривавий збираються.

Голосніші стали вигуки оселедців, густіші жупани та червоні шлики. Шумливіші мітинги.

На нас вже пучками показують. Уже голосно говорять — „зрадники“. Проте, ще не чіпають.

Шумливий мітинг. Юрба загадково дивиться на мене. Що вона думає? Чути поодинокі вигуки:

— А за більшовиками краще буде?

— Значить, Москві Україну віддати?

Купка крикунів старається. Хто вони? Дяк, син куркуля. Але ось і старі мої знайомі, ті, з ким давно ще мріяли про революцію.

Скупчившись в тісний гурт, вони кидають на мене незадоволені, гнівні погляди. А з ними й частина молоді. Невже й вони проти? Невже й в їхніх очах я тільки „зрадник“?

Чую, що їх гнів стримується присутністю купки сірих шинелів, що байдуже лускають насіння. Звідти чую сердитий вигук:

— Говоріть по руському!

Я давно вже закінчив свою промову, а все не розходяться люди, все ще купками стоять, обговорюють.

Зненацька велетенська постать в синій свитині, підперезана червоним поясом, у синій шапці, в величезних чоботях виростає переді мною.

— Ви додому?

Я здивовано підвожу очі.

— Нічого, нічого,— заспокоює він мене.— Я, значить, питаю, якщо ви додому, то я з вами. Єто-ж бандісти...— показує він рукою на юрбу: щоб була часом не зобідив хто. І потім цілком инакшим голосом, з усмішкою, що враз робить таким приємним його негарне обличчя, додає:

— А здорово ви це про солідарність усіх трудящих. Конечне всякий пан наш ворог, чи німецький, чи то український. З панами треба боротися, а не з робочими. Прекрасно я це пізнаю. А от тільки вони... не той... роз'яснить надо. Потому значить єсть котрі, дійствительно не розуміють, що до чого... що скажем культура, а що релігія. А єсть котрі зовсім обратно: пізнають, та ще так здорово пізнають, що лучше-б не нада. А проте не желают. Ну з тими, конечно, і разговор другой... Одно слово, бандісти...— несподівано закінчує він.

Максим проводить мене додому в місто і вже не вертає до себе. Я зарахував його в кінну міліцію, але ночує він у мене в хаті.

— Не можна,— соромливо пояснює він: кругом же бандісти.

Максим мій найближчий помічник. Від нього я довідуюся про настрої селянства, про все, що робиться в кожному селі.

Вечорами він читає книжки, що йому даю. Лежучи в ліжках, ми ведемо довгі розмови.

— Оборужитись нам треба,— постійно говорить він. І ми оборужаємось. Годинами він розмовляє з селянами. Потім проходить зі списком, написаним незграбними літерами, і заявляє:

— На Ставище треба вісім гвинтівок. — Я слухаю його, дістав гвинтівки.

— Потому ви у нас, як вроді отаман,— задоволено говорить він. І нарід там подходящий, не бандісти...

Ближче до Києва насуває чорна хмара.

На Черкащині вже заварилася каша. Клацають затворами й у нас... готуються.

В Києві з'їзд вільного козацтва.

— Поїдемо...— переконує мене Максим.

Адже-ж треба подивитися, слово може розумне сказати.

— Злапають, Максиме.

Максим ображається.

— А я нащо? У мене очі— он які. Я враз все побачу і як там неустойка яка, зараз вам знак подам. Злапають,— повторює він...— не посміють. Якби посміли, давно вже були-б злапали.

Максим дивиться на все з точки зору нашого міста, де дійсно багато чого не роблять тому тільки, що не сміють. Він не уявляє київських умов. Але я й не переконую його.

Зрештою на день раніше, чи пізніше, хіба не однаково? Від боротьби не втечеш. А боротьба, це — кінець. Життя мені не здається таким принагідним. І загину, однаково, незрозумілим. Правда, такі, як Максим... Та хіба багато їх? А решта... Для решти загибель моя здасться за заслужену кару. Ось вона, записка Ганусина. Пече мене, мов вогнем. „Мені не по шляху з „товаришами“ (не хочу сказати інакше)“. Що значить це „інакше“. Зрадник? Запроданець? Життя переконає їх. Але буде це не зараз, пізніше. Може навіть занадто пізно.

Максим каже — їхати до Києва.

В пашу до лева? Хай. Мені однаково.

Дістаю перепустки на з'їзд — і ми з Максимом у Києві.

У величезній залі зібралися „представники озброєного народу“.

Оселедці на чисто виголених головах, по стародавньому пошиті жупани, подекуди червоні або зелені сап'янці з срібними підківками. Блищать сріблом ефеси шаблук, чингалів.

Серед цієї пихи кілька звичайних постатів, в звичайних військових без погонів шинелях. Чудними вони виглядають, не на місці, серед цих театральних обставин. Недобрі погляди кидають в їх бік. Їх небагато — купка робітників.

Максим у формі міліціонера уместився біля дверей.

Дивуються з золотих рам, глядячи на ці збори, портрети царських генералів.

Ніяково й вони себе тут почувають, не звичайний вигляд у гостей, що наповняють залю.

І розмова не звичайна. Не просто говорять, а наче декламують, один одного панами отаманами величають.

— Невже злий ворог буде напувати свої коні в нашому Дніпрі Славуті? — закінчує один з отаманів свою палку промову.

— Ганьба, ганьба! — несеться відусюди. Грюкають шаблюками об підлогу, хапаються за зброю.

— Нарід ненавидить більшовиків... Прокинулась любов до неньки України... Центральна Рада знайде сотні тисяч захисників... Поляжем, як наші предки славні, а не дамо на поталу, на глум... — один за одним вигукують промовці. Згадують Наливайка, Остряницю, Мазепу, Палія.

Це називається взаємна інформація.

І жодного слова про селянина, про робітника.

Пиндючні постаті й обличчя отаманів, як і їх промови.

Штучні рухи, як їх убрання.

І так дивно виглядає при світлі електрики, біля телефонного апарату оселедець значкового.

Колись запорожці за безчестя вважали позбутися свого чуба. Невже тільки тому тепер ці отамани здатні закликати боронити їх

прав, щоб носити чудернацькі островки чуприни на безглузких головах та їх жупани?

Як це могло статися?

Наче у відповідь на це запитання з задніх дверей випливає кругленька фігурка. Довгі вуса, гостренька борідка, бездоганно пошита візитка. З-під густих брів визирають сірі очі, пронизуючи всіх гострим поглядом.

Це представник української аристократії, нащадок козацької старшини. Правда, весь свій вік він прожив за кордоном та в Петербурзі. Лише останніми часами трохи вивчив „мову“. Зате він володіє тисячами десятин землі. Він ніде не виступає одверто, але ім'я його добре відоме в високих колах.

Голова зборів хутко встає йому назустріч.

Кілька хвилин вони про щось тихенько розмовляють. Голова виявляє до нього багато поваги, може навіть через край багато.

Цей виплеканий аристократ напевне добре знає ціну оселедцям і жупанам.

Мабуть не випадково з'явився він на отаманські збори.

І дивна річ. Чомусь його європейське, бездоганне убрання не дисонує так з театральними жупанами отаманів, як сірі шинелі представників „озброєного народу“, що затерлися в задніх лавах.

Промови не припиняються.

На трибуні кремезний, кріпкий чоловік в мальовничому убранні.

Щось знайоме в його низькому лобі, хижих щелепах. Десь раніше я бачив ці грубі руки з короткими пучками, в яких він мене чорну папаху з довгим червоним шликом.

— Панове отамани і все чесне громадянство, — починає він промову: — Поки тут ми раду радимо, у мене дома вже вогнем та мечем вирішується доля неньки України. Тисяча козаків, найкращих синів матери України, вже стали до бою з ненависними чужинцями, що двіста сімдесят років в неволі тримають козацький нарід. І ось півгодини тому мій джура, загнавши трьох коней, привіз мені радісну звістку, що перший наскок ворога блискуче одбито.

Вигуки „слава“ перебивають промовця.

— Смерть ворогам! — несамовито кричить якийсь дідок в сірій черкесці з довгими вусами, що звішуються йому на груди.

— Смерть ворогам! — дідок стукотить кулаками об стіл: —

— Смерть поганцям!

Промовець обводить очима присутніх.

— Сотнями років Україна вкривалася козачим трупом. І сьогодні знову рідна земля зросилася рідною кров'ю.

Де я чув цей голос? Що нагадує мені цей штучний патос?

Встав у пам'яті 906-й рік. Підготування до озброєного повстання. Масовий терор, експропріації. Низка провалів. Розмови про провокацію. Кілька провокаторів виявлено, але один залишився... З тяжким підозрінням. В момент розслідування його заарештовано, заслано до Сибіру. Він втік і відтоді про нього не було чути... Твердої певності у нас не було, що він зрадив... але обставини були занадто підозрілі. Ми висунули йому наші обвинувачення. Арешт позбавив його від необхідності давати на них відповідь.

Як нагадує його цей промовець з грубим обличчям.

— Не маю змоги більше бути з вами. . . — закінчує він: — мене ждуть мої брати, мої козаки, що перед смертю хочуть побачити свого отамана. Ви тут, панове, раду радьте, а мені дозвольте на пир кривавий поспішати. . .

Більше немає сумніву. . . Так, це він — Тарас Сухий.

— Дозвольте запитання до промовця? — несподівано для всіх, та й для самого себе, звертаюся я до голови, підводячись з місця.

В мене впливаються здивовані погляди присутніх. Мій простий вигляд не викликає до мене довір'я.

— Дозвольте вас запитати, чи 906-го року ви не були відомі під назвою Тараса Сухого?

Отаман міняється в обличчі.

— Так, був.

— Ви працювали в Київській терористичній організації?

Отаман пригадує. Потім раптом кидає шапкою об підлогу.

— Сашко! От скажи. . . не пізнав. . . брате мій, батько мій любий. . .

Він хоче кинутися до мене.

Я спiniaю його рухом руки.

— Заждіть. . . 906-го року вам було поставлене обвинувачення в провокації. . . Ви здобули реабілітацію?

Тарас вихоплює шаблюку.

— Панове, це смертельна образа. . . Дозвольте мені кров'ю. . . — він робить вигляд, що хоче кинутися на мене, але перед ним виростає постать Максима.

— Не гарячись, товаришу. . . Він легесенько бере його за руку. Тут тобі не поле битви, а собрание. І опять же єсть голова, а нікак, щоб шаблюкою по воздуху махать.

Тяжке мовчання. Насупилися отамани.

Незвичне слово „товариш“, що вимовив Максим, примусило їх насторожитися. В мій і Максимів бік кидають підозрілі погляди.

— Пан отаман належить до якоїсь партії? — запитує голова зборів Тараса.

— Так. . . гордо відповідає той.

Про мою партійність голова не питає.

Вона йому та й багатьом присутнім добре відома.

— Ви можете, — звертається він до мене: — зробити відповідну заяву до партійного комітету. Коли партія потвердить ваше обвинувачення, ми вживемо відповідних заходів. А до того часу. . . будемо продовжувати. . . Слово має полковий отаман Гуня. . .

Злими очима дивиться на мене Тарас. Він переходить від однієї до другої купки, довго розмовляє об чімсь з головою, весь час кидаючи на мене злісні погляди. Нарешті, підходить до мене.

— Хочу говорити з вами. І зараз же, бо через годину йде мій потяг.

— До ваших послуг.

Ми йдемо в суміжну кімнату.

Горить розіритовано обличчя отаманові. Очі допитливо дивляться на мене.

— Ви вірите, що я провокатор? — нарешті промовляє він.

— В кожному разі припускаю таку можливість, — спокійно відповідаю я.

— Але ж у вас немає певних доказів.

— Авжеж немає, — осміхаюся я: — якби були...

— Навіщо ж ви так зганьбили мене?

Він закриває обличчя руками.

— І хто? Той, кого я як батька рідного поважав, як брата любив, хто життя мені врятував... За віщо?

Мені хочеться сказати йому, що коли у мене були сумніви що до його провини, то тепер вони перейшли в певність. Що його теперішня роль вже є найогидливіша провокація трудящих України, що весь цей отаманський з'їзд — найганебніша сторінка в історії революції. Але я не кажу йому цього. Я знаю, що коли навіть він і не зрадив тоді, то однаково не проймають мої слова його низькобрового чола, не дійдуть до його свідомості. Замість цього я питаю його:

— Ну, а скажіть, як би ви вчинили на моєму місці?

Тарас розгублено дивиться на мене.

— Адже ж обвинувачення не я висунув, а ціла організація. Ви не реабілітувалися на протязі майже дванадцяти років. Що про вас можна думати? Залишати вас на громадській роботі, та ще на такій, де вам люди життя своє доручають...

— Але ж я не провокатор... Повірите... я не провокатор...

Тарас виявляє всі ознаки величезного хвилювання. Його рухи здаються мені неприродно драматичними, акторськими й тому не справляють відповідного враження. Ось він взявся за голову, як Садовський в „Богдані Хмельницькій“, а ось рука по-акторському вхопила за рукоять чингала.

Срібний чингал. Мимоволі очі мої приковуються до нього.

Тарас ретельно й совісно виконує монолог. Він оповідає про свої душевні страждання, що він винис завдяки цьому безглуздому підозрінню. На волі, у в'язниці, в засланні. Він втік за кордон. Перші вибухи революції повернули його на батьківщину. Він знову бореться за старі ідеали, життя своє віддає для слави України й знову старі привиди. Коли ж це все скінчиться?

Я не слухаю його. Мої очі не відриваються від чингалу.

— Скажіть... — спиняю я його... — Звідки у вас це? — Я показую на чингала.

Тарас здивований несподіваним переходом від провокації до чингала. Він сторопів від несподіванки.

— Це мені... знайома одна подарувала...

— Гануся Галка?

— А ви як знаєте?

Ще-б пак я його не знав! Це ж той чингал, що я колись подарував Ганусі.

Як це сталося, що Тарас почав говорити про неї? Пречудова дівчина. Розумна, доброго українського роду, гаряча патріотка. А як співає... Це вона на нього так вплинула, це їй він зобов'язаний своєю національною свідомістю. Вони живуть в однім містечку (я одмічаю

у себе в умі цей факт). Що-вечора вони разом. Тарас їй багато оповідав про наше колишнє минуле... й Гануся часто розпитує про мене.

— Чудна вона тільки трохи... несподівано закінчує Тарас:— Я умовляв її їхати до Києва—одмовилася. А сьогодні зустрів її тут.

— Гануся тут...—молотком вдарила думка в мозок. Кров прилинула до обличчя. Серце застукотіло.

Ні, це двері грюкнули.

Дідок в черкесці, а з ним другий.

Суворо дивляться очі з-під насуплених брів.

— Ну що, пане-товаришу, добалакалися?

Це підкреслення „товаришу“ мені не подобається.

— Очевидно, добалакуватися будемо в другім місці і в другий час, — спокійно відповідаю я.

— Так... в другий час... може сподівається, що скоро придуть „товариші“? Симпатії ваші до них нам доволі відомі. А тимчасом найкращі з синів України будуть дискредитовані?

Із щілини дверей виглядають чийсь обличчя.

— Ні, ми це діло тут розберемо, по нашому козацькому звичаю. Послали за Кованьком?—звертається дідок до свого сусіди. Той, стверджуючи, хитає головою.

Кованько, це—один з героїв військової контр-розвідки. Його підозрілість і жорстокість до більшовиків всім добре відомі.

— Ну що-ж, почекаємо...—іронізує дідок:—І ви, пане отамане, (це до Тараса) почекайте. Незабаром Кованько буде. Тоді всі разом з „товаришем“ побалакаємо. Не можна безкарно козацьку честь плямувати!—раптом до крику підіймає він голос: в 24 годині мусить бути справа вирішена. І вирішимо...—Він грізно стукає кулаком об стіл і разом з Тарасом одходить на бік.

Я підвожуся з стільця.

— Ні, „товаришу“,—(знову наголос на „товаришу“): ви вже тут почекайте.—В той же час другий отаман робить кілька кроків, береться за шаблюку й заступає мені дорогу до дверей.

— Попався,—проноситься в мозку думка.

Неначе віко зачинилося.

На хвилину досада зачепіла: не хотів їхати, знав, що не гаразд скінчиться. Потім настав дивний спокій, байдужість... Ось тільки що Гануся тут у Києві... шкода, що пізно довідався. А тепер...

Тепер... через десять хвилин приїде Кованько... Чи побачу я ще ранок?... Які муки чекають мене?..

Але вже починає працювати думка.

Рука намагає бравнінга в кешені шинелі.

— Ідіоти... опудала чортячі... тихенько лаю отаманів, що зловісною групою розташувалися навколо мене. Героями якої п'єси вони себе тепер уявляють.

Раптом розчиняються двері. Згідно з військовим уставом, підтримуючи рукою шаблюку, з кашкетом міліціонера на голові, чітким салдатським кроком наближається до мене Максим. Спинається й, наче рапортує, вимовляє:

— Голова зборів звеліли вам негайно з'явитися до кабінету отамана міста.

Він одступає на бік, запрошуючи очима йти наперед. Дідок підморгує другому отаманові.

Я йду наперед. За мною слідом, як вартовий, виступає Максим. Отамани кидаються за нами слідом.

В дверях Максим спиняється:

— Вас зараз покличуть, — звертається він до них тоном, що не припускає заперечень: — прошу поки залишитися тут. — І перед самим носом зачинає двері.

— Сюди... сюди... шепоче він. Веде по якихось коридорах, сходах. Нарешті, ми на дворі.

— От гади... бандісти... диви... що вигадали... — потихеньку лається Максим.

Ми проходимо в порожній садок і через паркан вилазимо на вулицю.

— Ну й кумедний той дідуган, — ділиться вражіннями Максим. — Бачу вони з тим низькобровим шепочуться, та шепочуться... А як виходили ви з провокатором в окрему кімнату, той йому значок очима подає: понімай, значить. Я конечно це зараз собі на заметку взяв. Бачу, дідуган, як гиндик напиндючився та то до одного, то до другого... А далі хить з залі та до кабінету. А я за ним назирці... Став вроді як часовий і прислухаюся... Чую про вас говорять, що ви, мовляв, ненадійний лімент, і що вас вроді того, що знищить треба, бо час такий гарячий і непевний. І ще говорять, що отой, котрий провокатор, первий у них чоловік, бо тепер він на все піде, тільки піддержати його треба. А потім чую записку пишуть. Тоді висовується дідуган, мене побачив та й каже: поклич значкового. Я й покликав. Вони з значковим поговорили, Кованька згадували, а потім до вас пішли. Я і тут собі до дверей примостився. Тут і другі стали підходити, а я всім, как часовой вроді: одійдіть, кажу, пожалуста, секретні розговори, заходити не вільно... А потім думаю собі: як жучка не підпустити, то воно може й неловко вийде.

— Ну, і підпустив... І Максим тихенько сміється.

— А ви-ж казали, Максиме, що може доведеться слово розумне сказати... Ну що, довелось? — не без ущипливости запитує я.

— Так воно так, але-ж я казав ще, що очі у мене замічательні, как значить все здорово замічають. Хіба збрехав?

В голосі його я чую мов докір. Мені стає ніяково.

А Максим безнадійно махає рукою.

Звіряча радість повороту до життя, що я гостро відчув, опинившись на вулиці, незабаром проходить.

Я думаю про сивого дідугана, про інших отаманів і вони вже не здаються мені просто комічними персонажами. Середньовічним бузурвіством віддає від них, дикістю фанатизму, що мистецькою рукою хижака скеровано на боротьбу з трудящими.

Національна ненависть, як огидлива звірюка, визирає їм з очей, вона отруїла їх, викликає жагу крові, вона випиває їм з мозку здоровий розум. І люди з затуманеним мозком стали подібні до хижих звірів. Невже й Гануса з ними, з цими хижими звірями. Я знаю, що-дня ширшою стає прірва поміж нами. Мабуть і тепер вже не переступити її. А разом з тим так хочеться її побачити...

На башті б'є десята година.

Я спиняюся. Адже - ж ще не пізно. Ще я можу її побачити... коли тільки вона там, на старім місці.

Біля дверей Ганусиної хати електрична лампочка. Падають з неба білі метелики... як колись... Ще року немає, як це було...

На мить вагаюся перед дверима.

— Чи не краще піти геть?

Але рука сама тягнеться до гудзика й вже дзеленькає в далекій кімнаті дзвінок.

— Чи не піти? — ще раз проноситься думка.

І в той же момент чути за дверима кроки. Гануся на порозі. По обличчю її не помітно, щоб вона була здивована. Мовчки вона пропускає мене наперед, рухом запрошуючи до покою. Довго дивиться на мене.

— Я знала, що ви прийдете...

— Вам травиця сказала? — іронічно запитую я.

— Зав'яла травиця, снігом її присипало.

Утома й журба в Ганусинім голосі.

— Пам'ятаєте, колись я подарував вам чингал. Я прийшов спитати, де він?

— Я віддала його лицареві.

— Лицареві? — перепитую я. Вашому лицареві?

— Він лицар України, — гордо відповідає Гануся.

— Не вітаю Україну з такими лицарями.

— Він герой... — і очі Ганусі запалюються надхненням: — я бачила, як ворожі гармати обсіпали місто знарядями, як палали будинки, як в огні гинули безневинні люди, жінки й діти. І ніхто, ніхто не прийшов їх рятувати. Тільки він. Тарас, як орел з неба, налетів на ворога з своїми хлопцями і погнав їх...

— Чиї-ж то вороги?

— Вороги України.

— Ганусю!! На їх прапорах: „спокій хатинам, війна палацам“.

Що-ж ваш лицар боронив? — палаці?

— Він Україну боронив з її хатами й палацами.

— Ганусю! Трудящим України нема діла до палаців. В тих палацах живуть їхні вороги.

— То ви так думаєте. Нарід краще знає, чого він хоче. Йому однаково милі й українські хати, й українські палаці. В них, в наших палацах, зберігається наша слава.

— Слава! Чарівна та слава в ваших піснях, в ваших думках козацьких, що ви співаєте... Та коли вони навчають панів любити, коли трудящих до згоди з нащадками козацької старшини закликають, що в палацах живуть, не на користь це українському селянинові та робітникові.

— І українському панові може бути рідна українська справа, як і селянинові.

— 905 року українські пани нагаями розбивали шкури селянські. Козаків, царських поліцаїв на них насилали. А тепер ті-ж самі пани тих же селян під свої прапори кличуть на боротьбу з робітниками. Що сталося? Чи не думаєте ви, що на здоров'я селянству пішли

панські канчуки? Чи може пани змінилися, з вовків на овечок перевернулися? Ви - ж їм, панам, цим шкуролупам, допомагаєте...

— Це неправда,— роздратовано кричить Гануся.

Я спокійно оповідаю про появу на отаманських зборах славетного нащадка козацької старшини.

— І з ким боротися?

— З чужинцями...

— Ганусю! Хай так... хай це гріх тяжкий бути чужинцем. Але ж не з самими чужинцями. Правда, проти українця-пана ви не боретесь, а українця-робітника, українця-селянина, українця, що стоїть за трудящих, здатні розірвати на шмаття.

— Це брехня...

Я розповів про свою сьогоднішню пригоду.

— Так... але-ж ви... зрадили рідну справу...

Чую, як кров одлинула від лиця.

Так... годі... Говорити більше нема про що.

Я підвожуся і йду до дверей. Одразу порожньо стало в душі... холодно... І навіщо було приходити?... Але вже край. Як найскорше геть звідси... Беруся за одвірок.

Коли неголосно:

— Заждіть!

Обертаюся. Погляди наші зустрілися.

Скільки захованої муки в Ганусиних очах! Як тяжко вона диха... Бідна... адже-ж їй мабуть не легко, вона страждає. І тільки ця думка тепер панує надо мною. Я роблю крок наперед і в той же час Гануся з риданням кидається до мене.

Горда дівчина... Досі я чув лише її сміх, тепер вперше бачу її сльози.

Все забулося. Палючі Ганусини поцілунки. Чудові очі, в яких ще довго не висихають сльози.

— Хіба-ж я винна?—Голос Ганусин тримтить від сліз і пестощів: здається мені одне, а виходить друге. От і тепер...в твоїх словах я розумом чую правду, в твоїх очах я серцем бачу її, а зустрінуся з ними... з сестрою, з братами і... роблю так, наче-б всі почуття мої змінилися...

— Ходім од них, Ганусю.

— Ходім, любий... Візьми мене, сховай від них... З тобою піду... З тобою-ж, правда? Так, Сашка? З тобою?

— Зо мною...

— Ти не покинеш своєї Ганусі?

— Не покину, серце...

Жагучі Ганусини поцілунки... наче забуття від страшної самотності в них шукає. Але ось... обгорнула ніжною рукою шию, поклала голову на плече й тихо заснула. А на мене напала неясна тривога. Скрізь дрімоту я чув чийсь голоси, похапливі, короткі слова... якісь часті удари наче сипалися мені в мозок. Зробив нелюдське зусилля й прокинувся.

Ганусі немає.

Сірий ранок зазирає в вікна.

Звідкись недалеко доноситься тріскіт кулеметів та вибухи ручних гранат.

Похапливо одягаюся, хапаюся за шапку. В ній клопоть паперу. Читаю.

— „Тепер прощай... мабуть назавжди... В арсеналі повстали робітники... Я з своїми, а твоє місце там... з ними... Ех, Сашка, проспав свою Ганусю“.

5

Наступила чорна хмара.

Зросилася земля червоною кров'ю, покотилися людські голови.

Загуркотили гармати, затріщали кулемети. Б'ється й вмирає трудящий люд за свою волю.

А потім пішло геть більшовицьке військо.

По шляхах потяглися німецькі обози. Сірі фігури в залізних касках на головах німецьких кавалеристів. Сіткою телефонів оплутана земля, на ріжках таблички з німецькими написами. А позаду юрби гайдамаків. Знову блищать жупани, знову оселедці.

Німецька мова передлуталася з українською.

Голосно лунає: „Ще не вмерла Україна“ й під ці вигуки палають містечка, грабується добро, населення в смертельному жасі по лісах ховає своє життя.

Знову пани підвели голови.

В убрання хліборобів переодягаються.

Під захистом німецьких багнетів збираються мужицькі свитини на нараду. Дивовижні свитини... то тут, то там визирають з-під них білі, як сніг, комірці та рукавички...

Зібралися й волею народа виголосили:

— Хай живе гетьман всієї України.

Сталося... Заблищала гетьманська булава на Україні.

Та не всі схилили голову перед нею.

Знайшлися такі, що за гвинтівки вхопилися, замість хліба - соли кулями гостей зустріти зібралися.

Але мала була сила опору — ще не виросла.

Низьке ще жито, не можна від ока чужого вкритися, але цвітуть вже польові квіти на лузі.

Перед нами неширока смуга річки, за нею поле, що тягнеться до мостів, позаду луг до самого лісу.

Саме тут над річкою колись ми з Ганусею бджіл слухали. Гудуть і тепер бджілки, та по-инакшому. Голова нижче хилиться, як прогуде вона тепер. Смерть несуть ці олив'яні бджілки, одягнені в нікелеву сорочку.

Скільки нас тут? Ті, що стоять за гаткою містка, не знають. Вони вибили нас з міста й тепер сиплять кулями...

Поволі посувається сонце на небі. Страшенно поволі. Блищить під його промінням луг, що ззаду нас... Кожну крапку на ньому з містка видно. Доки світить сонце, не дійти нам до лісу.

— А що, Максиме, чи скоро вечір?

Осміхається в вуса Максим.

— А, хіба так кортить? Ти, Сашко, краще на місток поглядай.

Кілька фігур з'являються на гатці й зараз же над самим моїм вухом чути тріскіт максимової гвинтівки. З-під сумежних кущів ще й

ще. Людські фігури на гатці ховаються, а над нашими головами проносяться цілі зграї олив'яних бджілок.

— Не підійдуть,—упевнено говорить Максим і, широко осміхаючись, додає:— вони думають, що нас тут ціла дивізія засіла... Одно слово, бандісти...

— Гетьманці, Максиме... — поправляю я.

Нижче сідає сонечко. Рідше з нашого боку постріли.

Набої бережем. А на гатці встановлюють кулемета.

— Та, та, та...

— Дзз... дзз... дзз... — гудуть бджілки.

Якби скорше вечір.

Ліс до себе вабить... Там життя, воля... боротьба, а тут...

Тут гудуть бджілки. Як тоді з Ганусею.

Де вона тепер? Чи там, позаду нас, де розкидано села, що з одчаєм дожидають повороту панів, чи може, закохана в сяєві гетьманської булави, тепер вона в таборі наших ворогів, що засипають нас кулями?

Так хочеться про це довідатися...

Швидче ховайся, сонце, за обрій.

Бо мені так треба діждати вечора...

Блищить гетьманська булава. Гуляють панські канчуки по мужицьких спинах. З комор, з клунь витягають добро, що попало туди з панських палаців: ніжки від роялю, обдерті канапи, крісла, інкрустовані шифоньєрки, колеса від бричок...

Страшна панська помста, жадна гайдамацька сваволя.

На чолі гайдамацького загону „Дурний пан“. Колись, ще за царя, він носив дворянську кашкетку з червоною околицею. В його маєтку не припинялися гулянки. А ставало сумно, Дурний пан вигадував розваги — ховав з пошаною забиту з рушниць кицьку, зганяючи для цього ціле село. Бив селян, а потім умовляв, щоб його позивали до суду, голосно виступав на дворянських зборах й вимагав, щоб городовики робили йому „під козирьок“.

„Хамської влади“ не стерпів гордий пан. При перших ударах грізної бурі покинув пан батьківське кубло і, переодягнений в мужицьку свиту, втік, як злодій, рятуючи своє дорогоцінне життя.

Тепер він повернув. Він гарячий прихильник ясновельможного. Він командує карним загonom і жорстоко мстить за зганьблену дворянську честь, за хвилину звірячого жаху, що він пережив, тікаючи від „хама“. Дзвенять чари в честь ясновельможного.

Дзвенять промови. Замість гетьманської влади, за історичну місію дворянства, за єдину неподільну Росію ллється вино в Дворянським Зібранні.

Цокає острогами Дурний пан перед прекрасними панями, випинаючи наперед широкі груди.

— Що? Мужики? Я знаю, як з ними поводитися. Це ж бидло... воно доброї ломаки потребує. Проте, пани можуть бути спокійні. Я дам їм змогу працювати, а прекрасним панянкам танцювати безжурно. Здоров'я прекрасних панянок!..

Наливається цілу ніч Дурний пан...

І ще сонце не сходило, ще хміль не вийшов з панської голови, як наскочив він зі своїми гайдаками на сонне село.

Постановили панові крісло серед майдану, по-під ногами килимом вислали. Сидить Дурний Пан, пишається... Згадує, як кілька місяців всього тікав він і серце його повне тріумфу й злісної радості, а свідомість безмежної влади, що нині знаходиться в його руках, ще більше туманить затуманену хмілем дурну голову Дурного Пана.

Він їм покаже, цим хамам, гадам...

Він навчить це бидло...

З хат тим часом витягають переляканих людей: чоловіків, молодичь, старих баб. З реготом, штовханами женуть їх гайдаки на майдан.

Збилися до купи, як перелякана отара, стоять, туляться ближче один до одного.

Підводиться з крісла Дурний Пан. Поводить мутними очами по юрбі. Божевільними огневицями запалюються очі пана.

— Шапки геть... — пронизкувато кричить він.

Мовчать люди, не знають, що робити.

— Шапки геть... Не бачите, перед ким стоїте? Перед паном шапки скидати не хочете.

Одна за одною оголяється голова... а ззаду чути, як хтось бубонить сердито:

— Нема тепер панів.

— Були, та всі, кажуть, повиходили...

Дурний Пан скаженіє...

— Брешете, псявіро... Єсть ще... Недовго їх не бачили, то вже й забули, падлюки! Так я нагадаю... На коліна!.. — реве пан: — Ану, хлопці, допоможіть їм на коліна стати!

Прудкі гайдамацькі коні, кріпкі нагаї, свистять вони в повітрі. Чути, як б'ють вони по чомусь м'якому, лунає брудна лайка, розпачливі крики.

Хтось хоче тікати. Його з реготом переймають, тягнуть по землі, увесь час б'ючи нагаями, плазами шаблук, закаблуками...

Крізь розідрану сорочку видно в кров замучене тіло, сині та червоні смуги...

Кидають з розмаху на землю перед панськими ногами. Лежить він і не рухається.

— Живий, чи помер?

— Що - ж це — вбивають?.. — лунають голоси.

— На стайню... — реве Дурний Пан: — по півсотні шомполів тим, хто базікає...

Знов лайка, перемішана з реготом...

Кілька чоловіків вихоплюють з юрби й тягнуть до клуні, звідки незабаром несуться дикі крики й зойк.

Тепер покірна й слухняна юрба.

Хто стоїть на колінах, хто сидить на землі.

Очі в землю вп'ялися. Немає сили підвести їх, на сусіда глянути...

— Панувати заманулося? — верещить Дурний Пан: — Гражданами поробилися? Доволі вже, буде! Познущалися, пограбували, порушили

людські та божеські закони. На дворянство руку підвели... Та тепер годі... Мужиками були, мужиками, бидлом і здохнете! Наша взяла. Просить прощення, а ні... все ваше добро димом пустю, як ви колись наше пускали...

Ще нижче похилилися голови.

Радіє Дурний Пан.

— Руку цілуйте, гади.

Простягається панська рука, затягнута в білу рукавичку, тягнуть вже до неї гайдамаки якусь бабусю. Плаче, бідна, хреститься...

— Ой, паночку, ой, голубчику... ой матінко рідна, цариця небсна... до чого ми дожили...

— Дожили... — не в одній голові думка проноситься.

А чи давно це було? Перелякані, полохливі пани підлабузнювалися до них, такими добрими та ласкавими поробилися... А потім... Гарні слова, гарні обіцянки... приєдналися до них пани, а далі повели... під жовтоблакитними прапорами проти червоних... А тепер... прогнали мужицькими руками робітників і з мужиками розправляються...

— Дожили...

Навколюшках один за одним плазують люди по куряві до панської руки. Цілують і на бік відходять.

Данило Цупатий... Молодий, стрункий... Колись в лавах батька Петлюри за Україну бився. Огнем колись очі палали, тверда, як залізо, була козацька рука... А тепер, мов гробак плазує разом з другими по куряві до панської руки... Хотів підвестись, та в той же момент засвистів нагай в повітрі. Опустилася голова на груди... Згасли очі... Все загинуло... не можна слова мовити... Бо сотні хат димом пустить дурний пан... Ех, якби... Впинаються зуби в зблідлі уста... Червоною росою зрошуються...

Цілувати панську руку... Після того, що було...

— Невже пропало все?

— Ну, гад... цілуй ручку ясному пану... Цілуй, більшовицька сволоч...

Тепер він став більшовицькою сволоччю... Він, що в грудях своїх носить рану від більшовицької кулі... Він, що дурного пана від більшовиків боронив. Чи не краще було-б тоді цього пана в розход пустити, б'ючись разом з більшовиками?..

— Ну, що замислився? Цілуй руку, гаде!

6

Ретельно працює Дурний Пан нагаями. Чимало розвелось їх на Україні. Учать вони трудящих. І наука та не пропадає дурно.

Побачили старі дуби, високі сосни, що сотнями років в лісах стоять, невидане видовище. Купки людей з гвинтівками, кулеметами. Ховаються, про панів говорять. Не добра їх мова. Потихеньку говорять вони, та пани чують... Чують, пригадують недавнє минуле. В панську душу страх заповзає, лютішими вони від страху стають. Оточують по панському наказу німці та гайдамаки ліси, ламаються гіляки від знарядів, що засипають їх з гармат... вихор залізний по лісах гуляє...

А села поринули в глибоку мовчазну думу. Замислилися, чекають на щось люди... На ліси поглядають... Чи не звідти порятунок прийде. Як про Москву заговорять, про Совети, глибоко, глибоко зітхають.

— Якби то...

Вже ніхто не насмілюється сказати нам „зрадники“, „запроданці“. І що-дня більше нас стає. Вже й Данило Цупатий з нами й багато інших. І що більше стає нас, то лютіші наші вороги.

Літає смерть над полями України, косить костомаха людські голови.

Завмерло життя в селах. Зате живуть ліси.

Що-дня гостріша стає боротьба.

Птицею несеться слава про Таращанців, Звенігородців, про завязятих червоних партизанів.

Більшають турботи у Державної Варти.

Далеко ми з Максимом опинилися від нашого дому. Проте не журимося. Ціла Україна тепер наше дома. Під кожним кущиком наша оселя. В кожному селі, в кожній хаті знаходимо друзів.

Ліс темний. Багаття горить... Коні пасуться. В тиші теплої ночі чути, як вони пирхають... Крізь гіляки миготять ясні зорі.

Тиха, спокійна природа. І на серці легко... Безжурно... Росте наша сила... Солодка боротьба... тверда віра в перемогу.

Здалека донісся пронизуватий посвист... У відповідь йому одразу пролунав другий, ближче.

Данило підвів голову з сідла, що було йому за подушку, підтягнув ремня, оглянув карабіна й пішов у бік, звідки доносилися посвисти.

Я часто милуюся на його постать. Ось він — високий, стрункий, вийшов з кола, що розкидає світло багаття й сховався, потонув у нічній імлі. Прислухаюся. Не чути ні звука... Жодна гілка не хрясне під його легкою ногою. Невидимо він уміє пройти крізь сторожу ворога й повернути... Очі його пронизують нічну темряву, як ясний день...

Не знає супокою душа Данилова.

— Проти своїх бився... отих гадів боронив, людей в ярмо панське тягнув... — З яким глибоким каяттям говорить він про це... Чим спокутувати гріх свій?

Кається Данило... Старається... Міцна його рука, гостре око... Не одна куля, пущена Даниловою рукою, пробила гайдамацького жупана, шапку з червоним шликом. А йому все мало...

— Здоров, Сашко...

З розмаху кидається на землю Максим і витягається біля огнища. Поруч нього, не випускаючи з рук карабіна, сідає й Данило.

— Зовсім був заблудив, та Данило вирятував... — пояснює Максим і оглядається. — На нове, значить, місце переїхали. Поздравляю, вроді як з новоселлям. А тут таки й справді нічого, — робить він свій висновок.

Кілька чоловік підводяться з землі і йдуть до нас. Цікавляться новинами, що приніс Максим.

Максим оповідає.

— Гетьман вже за єдину неділиму... І пани всі за ним. Київ повний російських офіцерів, що повтікали з Москви. Есери забили

німецького генерала Ейхгорна. Кілька чоловіка за це повішано. По всіх містах привселюдно вішають робочих, палають села, підпалені гайдамаками, тікають люди в ліс.

Насупилися хлопці... Похмуро дивиться в огонь Данило, міцно тримає його рука німецький карабін.

— Невже все пропало? — питає хтось маловірний.

— Чого там пропало... На Чернігівщині червоне козацтво щолкає німців по чім зря... — заспокоює Максим: — Села так всі за нами... чекають тільки, щоб сила наша окріпла. По клунях гармати переходять, знаряддя... Буде чим панів частувати. А в Кривому Розі більшовицька влада...

Блищать очі у хлопців... Якби-ж то...

— А вони, дурні, нічого не бачуть. Бенькетують, в газетах пишуть, що все гаразд...

І раптом Максим заливається веселим реготом.

— І за нас з тобою пишуть... Йй богу... Значить на цілу Україну нас прославили. На ось, почитай...

З-за пазухи він дістає заялозену газету, з одкресленим червоним олівцем місцем.

Там у відділі хроніки надруковано, що в такому то повіті повітовий староста розліпив оголошення, в якому подається до відома населення, що тому, хто доставить живих чи мертвих Кравчука Олександра та Вернигору Максима буде видано нагороди по 35.000 крб. за кожного. А хто буде допомагати їм ховатися, того майно буде конфісковано, а хату спалено...

Я голосно перечитую цей твір, що ряботить такими виразами, як: „Ясновельможний пан гетьман, прийнявши булаву з рук трудящого народу“... „Своїм шляхетним словом гарантує добробут всім трудящим“, „В ім'я слави й щастя України припинити той заколот, що підіймають підкуплені за більшовицькі гроші“... і т. д.

Ляскають зубами хлопці від злості, немов вовки дикі. Сиплються слова гострі, короткі...

— Не підвладні ми повітовому старості.

— Та й гетьману їхньому не підвладні...

— Мабуть тепер Дурний Пан старається нагороду заробити... Тридцять п'ять та тридцять п'ять, аж сімдесят тисяч виходить...

— Либонь уже половину наперед пропив...

— Та хіба сам Дурний Пан... Знайдуться ще Юди...

— Дорого-ж вони наше м'ясо цінують...

— Ну, тепер додому хоч і не з'являйся... — тужливо вимовляє Кирило, наймолодший з товаришів... — все село сплять...

— Не журись, товаришу, ми їх поперед спалимо. На момент настає тиша... кожен думає про своє...

— А знаєш, кого я бачив у містечку? — конфіденційно нахилиється до мене Максим. Того... провокатора... що на отаманських зборах...

Увесь здригнувся... Так... Я-ж давно знав, що він тут поблизу мешкає. Він і Гануся... Тільки гнав від себе цю свідомість. Не дозволяв їй зформуватися в ясну, яскраву думку... Щоб не запанувала, щоб не прогнала того спокою, тієї безжурности, що така мені тепер

потрібна. А тепер вона виринула, ожила... одразу розбудила спогади. І ось уже щемить серце... вже поняв душу неспокій... Ех, Максиме, навіщо ти зустрів того провокатора?

— Розпитав у людей, що він тут робить. Кажуть, був заарештований, повішати хотіли, а потім чомусь випустили, ніби то на поруки. Тепер на волі гуляє, наче під доглядом. А тільки... я так розумію, що тут щось нечисте...

— А що-ж Гануся? Де вона? За ким? Чи й досі правди шукає, чи може знайшла її?... Невже Дурні Пани не витверезили її? Хочеться мені спитати Максима.

Тривожно стає. Здається, що треба негайно щось робити. На місці не всидиш...

— Максиме, а ти з комітетом зв'язався?

— Немає тут комітету... Емісар був, та вже з тиждень, як поїхав...

— Так ти й емісара не бачив?

— Та як же я його міг бачити? Кажу, поїхав...

Ну, звичайно... Нічого не можуть зробити як слід... Почуваю, що неправий, але не можу себе здержати. Картаю Максима. Максим нічого не розуміє й здивовано дивиться на мене.

— Ну що-ж тепер буде?

— Почекаємо днів зо два, а там я знову піду, відповідає він.

— Днів зо два... — іронізую я: — звичайно, ти певний, що за два дні нічого не станеться, тепер, коли кожна хвилина приносить щось нового. Ні, мабуть в таких справах ні на кого здаватися не можна. Треба самому йти.

Максим і інші товариші не можуть мене переконати. Це-ж цілком ясно, що треба мені самому побувати в містечку, побачити все на власні очі...

А десь далеко, в куточку мозку радісно тримтить і підскакує так, що серце відбиває кожен підскок, думка:

— Гануся, Гануся, Гануся...

Я силкуюся міцно заперти цю думку. Моя свідомість говорить мені, що треба забути про Ганусю. Єсть у мене інші турботи. І я переконую себе, що не через неї я хочу йти до містечка. Я маю на увазі виключно ділові аргументи, тільки їх я висовую. Ми підемо втрюх... Я, Максим і Данило...

По очах хлопців бачу, що не співчують вони моему рішенню. Але не звикли суперечити... Після двох-трьох обережних зауважень припиняють розмову про це...

— Роби, як сам знаєш. Мабуть, тобі відніше.

— Ось тільки одіж. Для лісу вона може й підходяща, навіть і штани, що скрізь світять... Ну, а в місті незручно... одразу лісовика в ній почують. Та щось вигадасмо. А тепер, хлопці, спати.

— Хто на варті?

Ясно світить місяць. Сновигають думки в голові, заснути не дають... Садок ввижається яблуневий... солов'ї над Дністром співають... Бджілки гудуть... шуліка літає, водяний щур тихенько пищить.

А в арсеналі Ганусин брат робітників розстрілює. Ой, які палючі Ганусині пестощі... Зірки на небі в літери складаються, прочитати можна:

— Проспав, Сашка, свою Ганусю.

Коротка літня ніч. Ще й місяць згори не почав сходити, а вже рожевою смугою край неба завявся. Осміхнулися рожевою осмішкою хмарки з неба... десь крук прокричав.

— Ку-ку... — кує зозуля.

— Од-од-од — відповідає одуд.

— Ку-ку...

— Од-од-од...

Своїм власним життям починає ранок старий ліс. Немає йому діла до громадянської війни, ані до ясновельможного.

День починається...

Що принесе він з собою? Що нового скаже він нам?

Непевні дні наступили на Україну. І одна хвилина не подібна до другої. Хто буде плакати цього дня, а хто сміятися?

Кінь. Тупоче. Ближче, та ближче... На поляну вискочив... Верховець з нього легко зстрибнув — Данило Цупатий.

— Ось ви за одежею журилися... він подає мені загорнені в гімнастюрку чоботи й галіфе... Поміряйте...

Хороше панське сукно на галіфе... чоботи-лакїрки. Максим аж язиком клацає... Кілька хлопців оглядають одіж... мацають пальцями... заздрісно хитають головами...

— Хоч на Хрещатик з паночками гуляти, — зітхає Кирило.

— А це мабуть теж нагодиться...

Павло витягає з кешені прилад до голення в шкурятинім футлярі. Тут і „безопасна бритва“, і люстерко, і мило... Хороша закордонна робота. Футляр трохи потерся, — видно, в походах побував...

А Кирило вже примостився. Поставив на пенючку люстерко й милить щоки.

— Німецька цилюрня, — весело лунає його голос. — Стрижуть і бриють за милую душу. Кому нада, падхаді, братішка, красоту наводі.

Підіймаються поволеньки хлопці... до роботи беруться...

Данило скидає сорочку й білими гострими зубами роздирає її на смуги...

На лівій руці вище ліктя у нього кров струмочком тече з невеличкої дірочки. Старанно зав'язує її роздертою сорочкою. Обличчя кривиться від болю...

Уважно дивиться на нього Максим:

— За що це? За бритву, чи за чоботи заплатив?

Темніють очі Данила.

Темніють і обличчя у хлопців. Наче чорна тінь пройшла під лісом... холодним подихом повіяло...

А десь близесенько (немає їм діла до всього людського) пере-кликаються одуд з зозулею:

— Ку-ку!

— Од-од-од...

Вище підводиться сонце.

(Далі буде)